

Д. П. Мельничук, канд. екон. наук, доц., докторант
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАНУ

ТЕОРІЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: ЗАРОДЖЕННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙ І ДИСКУСІЯ ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано внесок нобелівських лауреатів у розробку ідей теорії людського капіталу, а також викладено результати дослідження тих причин та обставин, що сприяли її зародженню та стрімкому розвитку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: теорія людського капіталу, людський капітал, постіндустріальне суспільство, освітній рівень, нематеріальні активи, дохід.

АННОТАЦИЯ. В статье проанализировано вклад нобелевских лауреатов в разработку идей теории человеческого капитала, а также изложено результаты исследования тех причин и обстоятельств, которые способствовали ее зарождению и стремительному развитию.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: теория человеческого капитала, человеческий капитал, постиндустриальное общество, образовательный уровень, нематериальные активы, доход.

ANNOTATION. In the article the contribution of nobel laureates is analysed to development of ideas of theory of human capital, and also the results of research of those reasons and circumstances that assisted her origin and swift development are expounded.

KEY WORDS: theory of human capital, human capital, postindustrial society, educational level, non-material assets, profit.

Постановка проблеми. Сьогодні переважна більшість дослідників погоджується з тим, що одним з перших, хто розпізнав у знаннях і кваліфікації найважливіший чинник економічного розвитку, був А. Сміт, який у праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» доводив, що «...зростання продуктивності корисної праці залежить, передусім, від підвищення вправності та вміння працівника, і лише потім від покращення машин та інструментів, за допомогою яких він працює» [1, с. 490]. І хоча такі припущення тільки частково відповідали дійсності, через століття, внаслідок поетапного розвитку науки, техніки та професійної свідомості працівників, людство й насправді здійснило рішучий крок у напрямку побудови економіки нового типу — економіки, заснованої на знаннях.

Так, проведене Е. Ф. Денісоном дослідження джерел економічного зростання у США у період 1929—1969 рр. засвідчило той факт, що 1/3 цього зростання було досягнуто завдяки внеску праці, тоді як внесок капіталу склав лише 1/7. Відповідно, як зазначається у [2, с. 355], основні висновки Е. Ф. Денісона співпали з результатами досліджень інших вчених, які вивчали цю проблему, а саме: вирішальним фактором суспільного прогресу є розвиток знань та підвищення кваліфікаційного рівня робочої сили, а на приріст капіталу припадає хоча і значна, проте не основна частина економічного зростання. Подібні переконання не могли не спричинити перегляд ролі працівника в системах соціально-трудових відносин країн капіталістичного світу. Людина як носій знань опинилася у центрі уваги економічної науки. За результатами досліджень було з'ясовано, що у США розрив у заробітних платах працівників з вищою та середньою освітою безперервно збільшувався починаючи з 1980-х років. «Намагаючись пояснити таку тенденцію, багато хто з емпіриків перейшли від простих пояснень на кшталт «попит—пропозиція» до тих самих висновків, що й ми, — зазначають професори Л. Зінгалес і Р. Раджан, — найбільш ймовірно пояснення цього явища полягає у тому, що залежність компаній від людського капіталу зростає. Людський капітал заміщує бездушні активи, виступаючи в ролі найважливішого джерела потенціалу компаній і вартості» [3, с. 137, 142].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У цілому зародження, популяризацію і розвиток ідей теорії людського капіталу пов'язують з іменами таких західних вчених, як А. Сміт, А. Маршалл, Т. Шульц, М. Боуен, Г. Беккер, У. Баумоль, В. Хоффман, Г. Бартельс, М. Бонн, Дж. Вейзі, Б. Вейсброд, Е. Денісон, Дж. Кендрік, Л. Туроу, М. Фішер, Е. Хансен, І. Бен-Порет, М. Блауг, С. Боулс, М. Вудхолл, С. Дейзі, Б. Кікер, Р. Лейард, Ф. Махлуп, Ф. Уелч, Б. Чизвік.

Значний внесок у розробку положень теорії людського капіталу зробили такі російські науковці, як Є. Галаєва, С. Валентей, А. Добринін, С. Дятлов, І. Ільїнський, М. Критський, Б. Корнійчук, С. Климов, В. Марцинкевич, А. Саградов, Б. Рябушкін, Є. Циренова, В. Чекмарьов. Суттєвого розвитку теорія людського капіталу отримала й завдяки працям українських учених: Е. Лібанової, С. Пирожкова, А. Чухна, М. Долішнього, О. Грішнкової, А. Колота, В. Куценко, Г. Назарової, О. Бородіної, В. Поплавського, М. Семікіної, які уточнили роль людського капіталу у сучасному світі постіндустріальних перетворень, а також сприяли адаптації відповідних закордонних напрацювань до реалій вітчизняної економічної практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фундатором теорії людського капіталу по праву вважається Т. Шульц, який у результаті проведених досліджень довів, що інвестиції у сферу освіти та професійної підготовки є вирішальним фактором розвитку людства. У 1979 р. вчений отримав Нобелівську премію з економіки.

Т. Шульц включився у вивчення проблем економічного розвитку після Другої світової війни. Саме у той період ним були розпочаті дослідження феномену, який згодом й отримав назву людського капіталу. В результаті наукових пошуків учений дійшов висновку, що американська економіка протягом тривалого часу мала більш високий дохід від «людського», ніж від «речового» капіталу. Попри це, як зазначав дослідник, вартість землі й устаткування розраховувалися з високою точністю, та мало що було відомо про цінність людського капіталу. Він провів такі розрахунки. І хоча останні не були достатньо точними навіть на його власну думку (а він сам звертався до своїх студентів і колег з проханням уточнити їх [4, с. 78]), головним було інше — обґрунтування пріоритетного значення капіталовкладень в освіту, науку та сферу охорони здоров'я.

Згідно Т. Шульцу, освітній рівень населення визначає перспективи структурної переорієнтації економіки, обумовлює можливість приведення усіх складових соціально-економічної системи у відповідність до вимог, що формуються на певних етапах розвитку людства. За висновками вченого, це аргументує доцільність ретельної уваги до проблем оптимізації освітнього простору та збереження здоров'я працюючих. Подібно до А. Сміта, він відстоював думку, що для країн, які розвиваються, інвестиції в освіту є більш важливими, ніж капіталовкладення в машини та заводи.

Інший американський дослідник Г. Беккер у праці «Людський капітал: теоретичний та емпіричний аналіз» виклав результати дослідження взаємозв'язку між інвестуванням в освіту та доходами громадян. На його думку, обмірковуючи доцільність капіталовкладень в освіту, здоров'я чи професійну підготовку, людина схильна передбачати окупність і прибутковість цих заходів у майбутньому, що й виступає вирішальною підставою для прийняття або відхилення тих або інших інвестиційних рішень. У 1992 р. за розвиток теорії людського капіталу Г. Беккеру також було присуджено Нобелівську премію з економіки.

Головна ідея, що була покладена в основу переважної більшості робіт Г. Беккера, базувалася на припущенні, що люди у своїй

суспільній поведінці та особливо в процесі прийняття надважливих рішень керуються економічними міркуваннями. Вчений відстоював правоту власних висновків стосовно принципової раціональності людської поведінки. Це означало, що вона є доцільною — орієнтованою на досягнення конкретних результатів у майбутньому. Крім того, Г. Беккер доводив, що освітні (отримання освіти та обрання професії) та демографічні (вступ у шлюб, планування сім'ї, дітонародження) рішення перебувають під впливом тих самих закономірностей, що й ті, які стосуються подій на товарних ринках. Він вважав, що економічній оцінці піддаються й такі психологічні явища, як, наприклад, задоволеність рівнем матеріального благополуччя, прояви заздрості, альтруїзму чи егоїзму.

Варто зазначити, що економічний підхід Г. Беккера, зорієнтований на дослідження «раціональних» детермінант людської поведінки у ринковому та неринковому середовищі, приватному та суспільному житті, відрізнявся як від суто соціологічного та психологічного, так і від традиційного економічного підходу. На цій обставині вчений окремо наголошував у передмові до збірки «Економічний підхід до людської поведінки», яка, по суті, виявилася вступом у теорію «економічного біхевіоризму». Втім, найбільш цінною науковою працею Г. Беккера, на думку переважної більшості вчених, була видана у 1964 р. монографія «Людський капітал: теоретичний та емпіричний аналіз», у якій обґрунтовувалася економічна доцільність великих державних і приватних капіталовкладень у «людський фактор». На думку вченого, масштабні інвестиції в освітню сферу, медичне обслуговування, соціальні програми, спрямовані на збереження та розширене відтворення кадрів, рівноцінні великим капіталовкладенням у створення чи придбання нових машин, обладнання та технології, й забезпечуватимуть у майбутньому такі ж, якщо не більші, прибутки.

Досліджуючи різноманітні соціальні процеси та економічні закономірності Г. Беккер дійшов висновку, що у випадку освітніх інвестицій критерієм обрання тієї чи іншої альтернативи є співставлення розміру витрат на освіту й втрачених заробітків з очікуваними вигодами. Вчений доводив, що при інвестуванні коштів в освіту, учні та їх батьки поведуться розважливо — вони намагаються передбачати майбутні переваги, подібно до «...професійних підприємців, зіставляючи очікувану граничну норму віддачі від капіталовкладень в освіту з дохідністю альтернативних інвестицій». Залежно від того, що є більш доцільним з економічної точки зору, й прийматимуться рішення стосовно продовження навчання чи його припинення [5, с. 41—42].

Сьогодні загальноновизнано, що роботи Г. Беккера започаткували новий науковий напрям досліджень — економіку освіти, що включає до свого складу дослідження шкільної та професійної підготовки, проблеми та особливості безперервної освіти, питання медичного обслуговування, міграції населення, цінової політики та сімейних доходів, розподілу часу в сім'ї. Поряд з цим було сформульовано простий і одночасно важливий висновок: якісне медичне обслуговування та сучасні профілактичні заходи, заняття фізкультурою та спортом дозволять уникнути у майбутньому зайвих витрат на лікування працездатного населення та поповнення складу кваліфікованих кадрів.

До основних принципів, які обумовлюють той чи той вибір з позицій економічної раціональності, вчений відносив принципи максимізуючої поведінки, ринкової рівноваги та стабільності уподобань. Разом з тим, варто зазначити, що наукові новації Г. Беккера сприймалися схвально не всіма і далеко не завжди. Зокрема, значний супротив спостерігався з боку педагогів, які розцінювали запропонований підхід як такий, що применшує соціокультурну роль освіти. Вкрай критичною була й реакція демографів на «Трактат про сім'ю». Та сьогодні не викликає заперечень той факт, що Г. Беккер є знаковою фігурою в історії економічної науки. Його заслугою було суттєве розширення горизонту економічного аналізу шляхом включення в предмет дослідження тих проблем, що традиційно вивчалися іншими суспільними дисциплінами, — соціологією, психологією і, навіть, кримінологією.

Та що саме виступило передумовою зародження ідей, які лягли в основу теорії людського капіталу? Які причини сприяли її стрімкому розвитку? Знайти вірні відповіді на ці запитання не так просто, як може видатися на перший погляд. Так, на думку Л. І. Михайлової, виникнення теорії людського капіталу було закономірною відповіддю на уповільнення розвитку провідних капіталістичних країн світу, що врешті-решт і зумовило трансформацію дослідницьких пріоритетів [6, с. 36]. Незаперечне домінування проблем речовинних факторів виробництва поступилося місцем проблематиці нематеріальних активів. Тим самим відбулося розширення усталених смислових меж терміну «капітал», активізувалися спроби відшукати резерви подальшого соціально-економічного розвитку країн за рахунок раціоналізації управління факторами, якими донедавна нехтували. В тому числі, це стосувалося сфери управління людськими ресурсами й, зокрема, механізмів підвищення кваліфікації працюючих. У результаті застосування такого підходу було сформульовано висновок про

пріоритетність інвестицій в освіту та науково-дослідні роботи, що виявилось передумовою формування та поширення ідей теорії людського капіталу.

Проте, існує й інше бачення проблеми. Аналізуючи праці вітчизняних і зарубіжних вчених, В. Мандибура доходить висновку, що важливість подальших наукових пошуків у царині теорії людського капіталу обумовлюється тим, що остання була прийнята вітчизняною наукою беззастережно, без належної критики та дискусії. Вчений переконаний, що сьогодні важливо переосмислити теоретико-методологічні та прикладні підвалини теорії

людського капіталу, уточнити передумови її виникнення та перспективи застосування, адже цілком ймовірно, що передісторія її зародження ґрунтується не стільки на закономірностях економічної доцільності, скільки відображає вплив факторів політико-ідеологічного характеру «...щодо формування та подальшого розвитку цієї соціальної доктрини». На думку В. Мандибури, вплив політики та ідеології на достовірність досліджень проявляється у замовленні соціально-економічної науки висновків бажаних для влади і тих соціально-класових угруповань, інтереси яких репрезентує держава, шляхом:

— сприяння концентрації уваги у площині надуманих, ідеалізованих, відсутніх у реальній дійсності явищ і процесів, наукове оформлення яких має переважно соціально-демагогічний характер;

— «табування» напрямів досліджень, які стосуються явищ, процесів, закономірностей і відносин, що існують у реальній дійсності, але їх об'єктивний аналіз не є вигідним для пануючих у суспільстві класів, реальної влади, від імені та в інтересах якої діє держава.

У своїх наукових роботах В. Мандибура відстоює думку, що за своєю суттю теорія людського капіталу є концептуальним напрямом, який може бути віднесений до першого прояву ідеологічного замовлення, яке було сформоване після Другої світової війни, як реакція на «...посилення соціалістичної системи в умовах третього етапу загальної кризи капіталізму». Основною підставою для подібного висновку виступила та обставина, що з крахом радянської системи, яка претендувала на світове панування та побудову соціалістичного ладу, інтерес західних науковців до розвитку теорії людського капіталу почав поступово згасати. Натомість, словами вченого, сьогодні в Україні спостерігається «...своєрідний науковий ренесанс теорії людського капіталу» [7, с. 26—29].

Припущення про можливість політичного та ідеологічного тиску на сферу наукових досліджень зустрічаються й у працях інших авторів. Так, свого часу проблему політичного замовлення та підміни дослідницьких пріоритетів аналізували С. Дорогунцов та О. Гош, які відстоювали думку, що як тільки робітничий клас почав формуватися «...буржуазія сформувала своїм ідеологам нове соціальне замовлення: замаскувати, приховати істинні джерела свого збагачення, спотворити уявлення про класову структуру буржуазного суспільства. В економічній науці розпочався період вульгарної економії, коли за мету ставилось не поглиблене дослідження капіталізму, а пошук способів його прикрашування, змалювання таким, за якого інтереси членів суспільства співпадають». У результаті цього, згідно висновків учених, Г. Кері різко виступає проти Д. Рікардо, система якого виявляла непримиримі суперечності капіталістичного ладу, обґрунтовує ідею «гармонії інтересів» робітників, капіталістів, землевласників [8, с. 87].

Невже щось подібне сталося й у випадку зародження ідей теорії людського капіталу? І чи насправді стрімкий розвиток цієї теорії був результатом прогресу економічної думки? Можливо, й дійсно, її виникнення було відповіддю на політичне замовлення, яке ставило за мету нівелювати найгостріші суперечності капіталістичного устрою — ті, що виникали між «справжнім» капіталістом (власником засобів виробництва) і найманим працівником? Чи не був двічі відмічений Нобелівською премією підхід лише інструментом і проекцією спроб подолати дисбаланси, які закономірно формувалися між цими двома полюсами ринкової взаємодії? Адже, роблячи найманого працівника власником капіталу, нехай і людського, він суттєво нівелював класові протиріччя, обґрунтовуючи нову роль останнього в системі соціально-економічних відносин: роль того, хто правомірно заслуговує не лише на компенсацію вартості своєї робочої сили, але й має повне право на частину новоствореної вартості. Саме тому В. Мандибура цілком слушно замислюється над тим, а чи дійсно пересічний працівник може бути власником деякого неуреченого капіталу та повноправним партнером у взаємодії з тим, хто є власником капіталу у традиційному розумінні цього терміну? Як відомо, останній вправі розраховувати на привласнення значної частини новоствореної вартості, що знаходить вираження у таких категоріях, як прибуток, позичковий відсоток, дивіденди чи рента. У випадку ж «людського капіталу» досить часто йдеться лише про таку величину компенсацій, яка ледве покриває витрати, пов'язані з по-

требою відновлення залученої у виробничий процес робочої сили [7, с. 32].

Беручи до уваги вищевикладені наукові позиції, зазначимо, що кожна з них певною мірою відповідає реальному розвитку подій у капіталістичному світі. Проте, базуючись на результатах власного дослідження, залишаємось переконані у тому, що сформульовані причини не розкривають усієї глибини проблеми, торкаючись лише її окремих аспектів. Найважливішим є те, що стрімкий розвиток теорії людського капіталу виявився закономірною реакцією на виклики нової ери — ери інформаційних технологій, за якої сучасні знання виступили найпрогресивнішою продуктивною силою людства. Такі обставини наочно продемонстрували різницю у перспективах розвитку країн-лідерів та аутсайдерів, що й сприяло перегляду ролі людини та її місця в оновленій системі соціально-трудових відносин.

Висновки з проведеного дослідження. У результаті проведеного дослідження автор отримав достатньо аргументів на користь того, що у постіндустріальну (інформаційну) епоху — і в цьому її особливість — власник грошово-майнового капіталу стає залежним від людини, яка є носієм знань, так само, як колись від нього самого залежав пересічний, позбавлений власних засобів виробництва, працівник. Останній стає незамінним суб'єктом надскладних виробничих процесів, а інвестовані ним в освіту та інші продуктивні здібності кошти набувають основних ознак капіталу. Як не парадоксально, але такий капітал виявляється засобом експлуатації самого капіталіста, який у цих нових і незвичних умовах вимушений іти на суттєві поступки індивідам, які донедавна були для нього лише такі носіями робочої сили; змушений сприймати їх як партнерів — рівноправних співучасників інвестиційно-виробничого процесу. Це свідчить про те, що сьогодні пересічний працівник стає власником важливого активу, який багато у чому урівнює його з нещодавніми «господарями життя» — власниками засобів виробництва. Цим активом є людський капітал, що формується в результаті інвестицій, а тому цілком природно та закономірно призначений для отримання доходу внаслідок свого застосування.

Литература

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Соцэргиз, 1962. — 684 с.
2. Философия экономики: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Отв. ред. С. В. Сняжков. — К.: Альтерпрес, 2002. — 384 с.

3. *Зингалес Л., Раджан Р.* Спасение капитализма от капиталистов. Скрытые силы финансовых рынков — создание богатства и расширение возможностей / Пер. с англ. — М.: Институт комплексных стратегических исследований. ТЕИС, 2004. — 492 с.

4. *Малюга Н. М., Легенчук С. Ф., Головка О. В.* Лауреати Нобелівської премії з економіки: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних спеціальностей. — Житомир: ЖДТУ, 2006. — 208 с.

5. *К. Кашиникова, О. Красова, А. Палагина, Ю. Петрова.* Гуру менеджмента // Управление персоналом. — 2008. — № 2 (180). — 208 с.

6. *Михайлова Л. І.* Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах: Монографія. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 388 с.

7. *Мандибура В.* «Людський капітал»: об'єктивна економічна реальність чи ідеологема? // Україна: аспекти праці. — 2009. — № 2. — С. 26—33.

8. *Дорогунцов С. І., Гош О. П.* Політична економія: науковий курс. — К.: Оріони, 2004. — 560 с.

Статтю подано до редакції 18.05.12

УДК 331.522

О. П. Мельничук, аспірант,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАНУ

РОЗВИТОК ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ: СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано особливості сучасного стану розвитку трудового потенціалу. Зазначено стратегічні пріоритети розвитку трудового потенціалу країни.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: трудовой потенциал, развитие, стратегия, приоритеты

АННОТАЦИЯ. В статье проанализированы особенности современного этапа развития трудового потенциала. Выделены стратегические приоритеты развития трудового потенциала страны.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: трудовий потенціал, розвиток, стратегія, пріоритети

ANNOTATION. The article analyzes the features of the present stage of development of labor potential. Identified strategic priorities for the development of labor potential.

KEYWORDS: labor potential, development, strategy, priorities